

Sayı : 4

Yıl : 1988

MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI DERGİSİ



İstanbul - 1989

XVII. ASIR ANADOLU TARİHİ KAYNAĞI OLARAK EVLİYA ÇELEBİ

Ercüment KURAN*

Alman şarkiyatçısı Franz Taeschner "Osmanlılarda Coğrafya" başlığını taşıyan incelemesinde şunları yazar: "Garb medeniyetine yakınlık, Osmanlıların edebi eserlerine hiç olmazsa kemiyeten o kadar büyük zarar vermediği halde, ilmî eserler, Avrupanın pek müsellemlen olan tefevvukunun yıkıcı tesirlerine, tabiatıyla daha ziyade maruz kalmıştır. Yalnız tarih sahası, mevzuunun hususiyeti sayesinde, bu tesirlerden âzâde kalmış ve müstakil mahiyette bir çok eserler vücuda gelmiştir. Coğrafi eserler, henüz kemale gelmeden pek kuvvetli yabancı tesirler altında kalan bir marifet şubesinin mukadderatı için en şayan-ı dikkat bir misaldir. Avrupa ulümü Osmanlıların daire-i rüyetine dahil olur olmaz, derhal kendi öz mahsulleri ortadan kalkıyor; ve bütün ilim şubelerinde Avrupalıların Osmanlılardan daha iyi çalışmış oldukları fikri hakim oluyor. İşte bu kanaat, ilmî istihsal kabiliyetini pek kuvvetli sarsmış olsa gerektir. bu sebeptendir ki bir çok ihzarî mesaiden sonra Kâtip Çelebi'nin Avrupa menabiine istinad eden muhtelif cins faaliyetinden beklenen inkişaf, daha ruşeym halinde oluyor. Hiç bir taraftan tesir altında kalmayan Evliya Çelebi bu sahada yegâne büyük bir şahsiyet olarak görünüyor"¹.

Gerçekten, XVII. asır Osmanlı Türklerinin Batı karşısında gerilediklerinin ilk belirtilerinin ortaya çıktığı çağdır. Nitekim, 1645'de başlayan Girit seferi, yirmibeş yıl süren savaştan sonra, 1669'da sona erdirilebilmiş, 1683'de girilen ikinci Viyana kuşatması başarısız kaldıktan başka, 1699'da Karlofta barış andlaşmasıyla, ilk defa, toprak kaybına uğranılmıştır. Osmanlı medresesi bu asırda yaratıcılık gücünü kaybetmiş, "ulemay-i rüsum" dan olmayan Kâtip Çelebi (1608-1656) de, Dr. Adnan Adıvar'ın dediği gibi "Osmanlı Türkiye'sinde... birinci defa olarak garb ilmi ile sıkı bir temasa girmeğe başlayan ve bilhassa o ilmin kıymet ve ehemmiyetini takdir ve garb ile şark ilmi arasındaki seddi yıkmaya teşebbüs eden zat" olmuştur². Buna karşılık, onun muasırı Evliya Çelebi (1611-1684) on cilt-

* Prof.Dr. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Emekli).

¹ Franz Taeschner, "Osmanlılarda Coğrafya", *Türkiyat Mecmuası*, c.II (1926), s. 272.

² Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1943, s. 130.

lik *Seyahatname*'siyle Osmanlı Türklerinin coğrafya sahasında âbidevi eserini meydana getirmiştir.

Evliya Çelebi 1640'dan itibaren kırk yılı aşkın bir süre Osmanlı memleketleri ve civar ülkelerde seyahat etmiş, gezip gördüğü yerlerin siyasi, içtimaî, iktisadî ve kültürel tarihiyle çeşitli halkların dil, din, folklor ve etnografyası üzerine bol malzeme toplamıştır³. Anadolu'nun XVII. asır ortalarındaki durumu hakkında, görgü şahidi olarak, verdiği bilgiler pek değerlidir. Bu eserin I. ve II. ciltleri ilk defa Joseph von Hammer-Purgstall tarafından 1834-1865'de İngilizceye çevrilerek Londra'da basılmış, I. ciltten seçilmiş parçalar *Müntehabât-ı Evliya Çelebi* başlığıyla 1256/1840'da İstanbul'da yayınlanmıştır. *Seyahatname*'nin tamamı 1314/1898'de İstanbul'da basılmaya başlanarak 1938'de sona erdirilmiştir. Ancak, ilk ciltler Mutlakiyet devrinde sansüre tâbi tutulduğundan metnin bazı parçaları çıkartılmış, son ciltlerde ise dil sadeleştirildiği gibi okuma hataları da yapılmıştır⁴. Bu sebeple, *Seyahatname*'nin ilmî esaslara göre yeniden bastırılması zaruridir.

Evliya Çelebi'nin eserinde XVII. asır ortalarında Anadolu'da vuku bulan isyanlara dair geniş bilgiye rastlanır. Mustafa Akdağ'ın *Celâli İsyânları* adlı kitabı 1550-1603 arasındaki devri incelediğinden, daha sonraki ayaklanmalar hakkında elimizde, zamanın vakanüvisleri dışında, yeterli kaynak bulunmamaktadır. Evliya Çelebi önce Erzurum beylerbeyi Defterdarzade Mehmed, sonra Sivas beylerbeyi Murtaza, ardından da Van beylerbeyi Melek Ahmed Paşaların maiyetinde hadiselere bizzat karışmış, 1647'de Varvar Ali Paşa, 1649'da Gürcü Nebi, Katırcıoğlu, Çomar Bölükbaşı ve 1658'de Abaza Hasan Paşa isyanlarını *Seyahatname*'sinde kendine has tatlı uslûbuyla anlatmıştır⁵. İsyânların çıkışı ve bastırılışını Avusturyalı tarihçi Hammer *Histoire de l'Empire Ottoman*'ında kaleme alırken Evliya Çelebi'den de faydalandığı halde, İsmail Hakkı Uzunçarşılı *Osmanlı Tarihi*'nde sadece Naima'ya dayanmıştır⁶.

³ Hayatı için bk. M.Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", *İslâm Ansiklopedisi*, c. IV (1945), s. 400-412.

⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş ve Mümin Çevik tarafından sadeleştirilerek Türk harfleriyle İstanbul'da 10 cilt halinde 1984'de yeniden yayınlamıştır.

⁵ Evliya Çelebi Mehmed Zilli İbn Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul, 1314-1315, c. II, s. 383-456, c. III, s. 74-84, c. IV, s. 264-268, c. V, s. 235-254.

⁶ J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, c. X (Paris, 1837), s. 148-155, 213; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III bol. 1 (Ankara, 1951), s. 320-329, 354-463.

Seyahatname XVII. asırda memleketi sarsan içtimaî buhranı açıklığa kavuşturacak bir kaynak olarak da zengindir. Çünkü, devlete karşı ayaklanan şahıslar ve halkın ruhî durumunu aksettiren bir çok vakayı ihtiva eder. Çelebi'nin âsilere yakınlık duyduğu da söylenebilir. Eseri Anadolu isyanlarının mahiyetini anlamak için henüz yeteri kadar incelenmemiştir. Bu konuda Arşiv malzemesi de ihmal olunmamalıdır.

Evliya Çelebi, hiç şüphesiz, hayatı boyunca derin bir merak saikiyle seyahat etmiştir. O aynı zamanda kuvvetli müşahade kabiliyetine sahipti. Gezdiği şehir, kasaba ve köylerle ilgili istatistik bilgisi topluyor, halkın yaşayış tarzını, örf, âdet ve inançlarını dikkatle kaydediyordu. Ne var ki, tanık olmadığı hadiseleri görmüş gibi anlattığı da vâkidir. Buna bir misal olarak, 1656 Martında İstanbul'da meydana gelen "Vaka-i Vakvakiye" yi hikâye edişi gösterilebilir⁷. Çelebi, mektup götürmek vesilesiyle, Van'dan İstanbul'a onüç günde gidip hadiseye şahid olduğundan yazmaktaysa da⁸ buna inanmak zordur.

Evliya Çelebi'nin mubalağacı olduğu bilinir. Bu itibarla *Seyahatname*'yi tarih kaynağı olarak dikkatle kullanmak gerekir. Uzunçarşılı bu hususta çarpıcı bir örnek vermektedir: Çelebi XVII. asır ortalarında İstanbul'da 700 tabip dükkanı ve 1000 tabip bulunduğunu bildirmiştir⁹; halbuki, Arşiv belgelerine göre, 1699 yılında bu şehirde 5 serbest tabip ve 21 tabip dükkanı ile 28 cerrah ve 27 cerrah dükkanı mevcuttur¹⁰.

Evliya Çelebi'nin Osmanlı devleti için Rusya'nın arzettiği tehlikeyi bir asır önceden sezmiş olabileceği ayrıca kayda değer. Gerçekten, Osman Turan *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi* adlı eserinde *Seyahatname*'den şu cümleleri nakleder: "Fatih-i Mısır Sultan Selim han... Moskof devleti kuvvetlenmesin deyü Kırım hanlarını ba hatt-ı humayun müstakil edip... kalgay ve mirzalar çapula gidip...Moskofları sair memleketlerde satmağı kendilerine kâr ve kisb ederler... Bu küffar öyle mel'undur, ki eğer beş-on sene Tatarın çapulundan kurtulup devletine nizam verirse bu melâine bir devlet mukabele edemeyip cümle Kazağa ve Lehe istilâ edip Tuna yalılarına çıkacak olursa bir türlü Devlet-i Âl-i Osman'a rahat vermeyip ma'azallah belki Kırım'ı dahi istilâ eder"¹¹. Bilindiği gibi, Kırımhanlığı

⁷ Baysun, *ayn.estr.*, s. 404.

⁸ Evliya Çelebi, *ayn. estr.*, c. V, s. 13-17.

⁹ Evliya Çelebi, *ayn. estr.*, c.I, s. 531.

¹⁰ Uzunçarşılı, *ayn. estr.*, c. III böl. 2 (Ankara, 1954), s. 515.

¹¹ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 2. bas. İstanbul, 1978, s. 434-435.

1774'de Küçük Kaynarca andlaşmasıyla müstakil olmuş ve 1783 yılında Rusya'ya katılmıştır. Bu cümleler *Seyahatname*'nin asıl metninde yoktur; yalnız Muhtasar'ında bulunması metne sonradan eklendiği ihtimalini akla getirir¹².

Evliya Çelebi'nin eseri yabancı bir çok ilim adamının ilgisini çekmiş, Avusturyalı, Alman, Macar, Yugoslav, Bulgar, Yunan, Rumen, Rus tarihçi ve dilcileri daha çok kendi ülkelerine ait bölümler üzerinde araştırmalar yapmışlardır. Rumen tarihçi Mihail Guboglu'nun "Evliya Çelebi: De la situation politique, administrative, militaire, culturelle et artistique dans les Pays roumains, 1651-1666" başlıklı incelemesi bu gibi çalışmalara örnek olacak vasıftadır¹³.

Evliya Çelebi ve eseri ilim adamlarımızca lâıyk olduğu derecede işlenmemiştir. Cavid Baysun'un *İslam Ansiklopedisi*'ndeki biyografya yazısı ve *Türkiyat Mecmuası*'nın XII. cildinde 1955'de çıkan "Evliya Çelebi'ye dair notlar" incelemesiyle Meşkûre Eren'in *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma* (İstanbul, 1960) adlı tezi dışında memleketimizde ciddi bir araştırma henüz yapılmamıştır. Bu sebeple, Türk Tarih Kurumu'nun bir ilim heyeti teşkil ederek *Seyahatname*'nin tenkitli baskısını hazırlatmaya girişmesi takdire değer bir teşebbüstür.

¹² Bk. Evliya Çelebi, *ayn.esr.*, c. VII (1928), s. 534-535.

¹³ Mihail Guboğlu, "Evliya Çelebi: De la situation politique, administrative, militaire, culturelle et artistique dans les pays roumains, 1651-1666", *Studia et Acta Orientalia*, c. V-VI (1967), s. 3-48. 1961'ekadar yayınlanmış araştırmalar için bk. J.H. Mordtmann H.W. Duda, "Evliya Çelebi", *Encyclopedie de l'Islam*, Yeni baskı, c. II (1965), s. 737-738.